

УКРАЇНА І СВІТ

Збірник наукових праць

6. Исторический очерк Ришельевской гимназии. (За период времени от 1881 по 1892 год). – Одесса: Типография А. Шульце, 1893. – 73 с.
7. Катренко А. М.: У пошуках побудови справедливого суспільства (Діяльність народовольців і чорнопреддільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). □ К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2001. □ 320 с.
8. Сборник постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям Московского учебного округа за 1871-1895 годы. Сост. В. Исаенков. □ М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. □ 1476 с.
9. Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00. 01. – К., 2000. – 183 с.
10. Центральний державний історичний архів у м. Києві. □ Ф. 419. □ Оп. 1. □ Спр. 453.
11. Обзор деятельности ведомства Министерства Народного Просвещения за время царствования императора Александра III. (Со 2 Марта 1881 г. по 20 Октября 1894 г.). □ СПб.: Государственная типография, 1901. □ 524 с.
12. Известия Одесской Городской Думы. □ 1896. □ № 4.

Товстоляк Н. М.

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В. В. ТАРНОВСЬКОГО-СТАРШОГО

Василь Васильович Тарновський-старший – відомий український суспільний діяч 50-70 рр. XIX ст., ім'я якого часто згадується в історичній літературі, але спеціального наукового дослідження його життя та творчої спадщини немає. Цінними джерелами, що свідчать про значний вклад В. В. Тарновського-старшого в підготовку та проведення селянської та земської реформ, є документи родинного архіву чернігівських дворян Тарновських, що зберігаються у фондах історичного музею ім. В. В. Тарновського у м. Чернігові, зокрема матеріали про земську діяльність В. В. Тарновського-старшого, вивчення яких значно збільшує наші знання національної історії, тому головна мета нашого виступу – познакомити наших сучасників з ними та зробити невеличкий нарис до історичного портрету В. В. Тарновського-старшого.

В. В. Тарновський-старший належав до старовинного роду дворян Тарновських польського походження, серед його предків була генеральна козацька старшина, в тому числі Бутовичі, Кочубеї, Туманські, тому саме для родини Тарновських було характер-

ним виховання дітей на кращих патріотичних традиціях, повага до історії українського козацтва, прагнення отримати добру освіту та зробити якомога більше для поліпшення життя простих українців. В. В. Тарновський-старший народився в 1810 р., у 1820 р. він вступив до щойно відкритого Ніжинського ліцею вищих наук князя Безбородка, де прогресивні викладачі М. С. Орлай, М. Г. Белоусов та інші формували світогляд своїх вихованців у дусі волелюбства, не випадково в 1826 р., коли В. В. Тарновський та його друг П. Г. Редкін закінчили Ніжинський ліцей, на усю Росію прогрімала справа про “ніжинське воледумство”, а професора М. Г. Белоусова, на квартирі якого жив П. Г. Редкін і часто збиралися В. Тарновський, М. Гоголь, Н. Кукольник, Є. Гребінка, було звільнено за неблагонадійність.

В 1826-1828 рр. В. В. Тарновський-старший разом з П. Г. Редкіним навчався в Московському університеті, вже тоді його називали “замечательно даровитою людиною” [1, 119]. Обидва друга в подальшому житті були тісно пов’язані між собою спільними інтересами, до того ж П. Г. Редкін зробив блискучу кар’єру, був активним учасником гуртка реформаторів, який сформувався навколо тітки імператора Олександра II великої княгині Олени Павлівни та великого князя Костянтина Миколайовича. Цей гурток в історичній літературі називають “карловським” (за назвою маєтку Карлівка в Полтавській губернії, у якому його власниця велика княгиня Олена Павлівна в середині 60-х рр. XIX ст. звільнила від кріпацької залежності своїх селян та отримала височайший дозвіл на створення гуртка поміщиків-емансипаторів, які будуть брати участь у розробці програми визволення селян від кріпацької залежності. Термін “емансипатори” на той час офіційно використовували щодо прихильників скасування кріпосного права та реформаторів (від лат. *emancipatio* – визволення від залежності, гніту, порівняння у правах).

Саме через П. Г. Редкіна починається ділова співпраця таких столичних реформаторів як М. О. Мілютін, К. Д. Кавелін, Ю. Ф. Самарін та інших з В. В. Тарновським-старшим, якого на той час вже знали як фахівця в галузі статистики, економіки, сільського господарства, поміщика, який організував у своїх маєтках зразкове

господарство, та автора наукових досліджень “Юридический быт Малороссии” [4], “О делимости семейств в Малороссии” [5], “Программа для описания имения в хозяйственном отношении” [2]. М. О. Мілютін був знайомий з роботами В. В. Тарновського-старшого, цінував його знання та досвід господарської діяльності. У 1856 р. М. О. Мілютін написав свій проект звільнення селян карлівського маєтку, саме в цей рік В. В. Тарновський-старший написав записку про поліпшення побуту поміщицьких селян [3]. У листі П. Г. Редкіна до В. В. Тарновського-старшого від 27 грудня 1857 р. читаємо: “Тебе усердно кланяется Милютин, передает, что ты скоро получишь от него официальный запрос о ценности земель в Малороссии, причем он просит тебя обратит на этот вопрос внимание, в том числе на эмансипацию” [9]. 27 вересня 1858 р. П. Г. Редкін пише друзі: “С особым интересом перечитывал я письмо твое дружнице мой, Василий Васильевич, и приложенную при нем записку. Последнюю передал я Н. А. Милотину и при передаче прочитал ему письмо твое, зная, что оно его заинтересует. Н. А. Милютин совершенно согласен со всеми твоими замечаниями, кланяется, благодарит за записку и хочет написать к тебе” [10]. 3 лютого 1859 р. П. Г. Редкін пише В. В. Тарновському-старшому про намір надрукувати записку В. Тарновського до М. О. Мілютіна, що й було зроблено у “Юридических записках”, які видавалися П. Редкіним [7].

З 1856 р. В. В. Тарновський-старший як член гуртка реформаторів великої княгині Олени Павлівни бере активну участь у підготовці селянської та земської реформ, тому що не можна було звільняти людей, не реорганізувавши органи влади на місцях, у тому числі – органи місцевого самоврядування (майбутні земства). Про авторитет В. В. Тарновського-старшого свідчать його участь у нарадах, які проводила у Вільдбаді (Німеччина) велика княгиня Олена Павлівна у другій половині червня – липні 1857 р. [3, 21]. Учасниками нарад були О. Гакстгаузен і П. Д. Кисельов, консультантами – К. Д. Кавелін і В. В. Тарновський. Головною метою нарад була розробка остаточного варіанта карлівського проекту, який на думку реформаторів міг конкурувати з програмою

звільнення селян, що була розроблена Секретним комітетом із селянської справи 1857 р.

У подальшому уряд постійно надсилає В. В. Тарновському-старшому необхідні документи для участі в роботі Редакційних Комісій 1859-1860 рр. У листі від 7 грудня 1859 р. читаємо: "Действительный статский советник Милютин свидетельствуя совершенное свое почтение его высокоблагородию В. В. Тарновскому долгом своим считает препроводить при сем один экземпляр напечатанных по распоряжению господина министра внутренних дел сведений о банковых и других казенных долгах по губерниям и вообще о хозяйственном положении губерний в 1856 г. К сему нужным считает присовокупить, что издание это предназначено не для публики, а собственно для соображений правительственных лиц, и потому заключающиеся в означенном издании данные не могут быть передаваемы в общее сведение без особого на то разрешения" [11]. На той час М. О. Милютін займав посаду товариша міністра внутрішніх справ Росії С. С. Ланського, з яким В. В. Тарновський-старший конфіденційно зустрічався 10 лютого 1858 р. [12]. 22 грудня 1857 р. господарчий департамент міністерства внутрішніх справ Росії надіслав В. В. Тарновському лист № 2246 "с предложением просмотреть сводную ведомость по оценке земли, готовящуюся к изданию и сообщить свои заключения о степени достоверности цифр с надлежащими указаниями и пояснениями об источниках и основаниях для исчисления ценности разного рода земель"[13]. Рецензію треба було зробити негайно – у березні 1858 р. планувалося оприлюднити документ. У лютому 1859 р. В. В. Тарновський пише свою рецензію на записку комісії з влаштування поземельного кредиту в Росії та свої пропозиції щодо можливості відкриття земських банків [14]. У 1859-1860 рр. В. В. Тарновський бере участь у засіданнях Редакційної комісії в Санкт-Петербурзі, на яких разом із селянською реформою обговорювалися питання подальшого влаштування життя простих людей, роль дворянства в Росії.

М. О. Милютін, В. В. Тарновський, Г. П. Галаган запропонували передати керівництво господарством на місцях виборчим органам самоуправління, відокремити поліцію від господарства та су-

дових справ. У 1861 р. М. О. Мілютін написав записку про створення позастанових виборчих органів земського самоуправління, у ній було сформульовано колективну думку реформаторів карлівського гуртка, у тому числі В. В. Тарновського-старшого. Велика княгиня Олена Павлівна разом з великим князем Костянтином Миколайовичем домагалися призначення М. О. Мілютіна на посаду міністра внутрішніх справ замість С. С. Ланського, але вже в квітні 1861 р. С. С. Ланського разом з М. О. Мілютіним було відправлено у відставку, що свідчило про зміну політичної ситуації в Росії. Міністром внутрішніх справ було призначено людину реакційних поглядів – П. О. Валуєва. Це призначення означало усунення В. В. Тарновського, Г. П. Галагана та інших реформаторів від плідної праці над проектами земської, судової та інших реформ. В. В. Тарновський мав авторитет у вищих урядових установах Санкт-Петербурга і міг розраховувати на високу столичну посаду, але він обрав інший шлях: одразу після оголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р. він повернувся до своїх українських маєтків, щоб почати роботу з упровадження селянської реформи на місцях, у тому числі – консультувати мирових посередників, займатися складанням уставних грамот для власних селян, влаштовувати їхнє життя в нових умовах. 4 лютого 1862 р. він пише синові з Полтави: “Пробывши последний раз долго дома и вникнув в наше хозяйственное положение, я нашел его критическим. Мы должны обратить особое внимание чтобы властям со многими другими помощниками не провалиться в пропасть, которую мы должны теперь перескочить” [15].

Серед родичів В. В. Тарновського було чимало мирових посередників: його рідні сини Яків і Василь Тарновські, В. П. Тарновський, Є. Ф. Ракович. Усі вони брали активну участь у впровадженні селянської реформи, про це свідчать листування мирових посередників з В. В. Тарновським-старшим у 1861-1862 рр., головним питанням листів був механізм проведення реформи, спірні питання стосовно прав селян та їх колишніх власників, а також питання про розподіл влади на місцях. Саме про це писав В. П. Тарновський з Прилук [16], Є. Ф. Ракович [17]. У лютому 1861 р. новим чернігівським цивільним губернатором було при-

значено князя С. П. Голіцина. Про своє призначення він негайно повідомив В. В. Тарновського: “Царское Село. 19.02.1861 г. Спешу сообщить Вам, почтеннейший Василий Васильевич, что третьего дня назначен в должность Черниговского гражданского губернатора. С помощью Божией и если не оставят меня добрые люди, не теряю я надежды справиться с делом, для меня новым. В числе втором, конечно, я розумию Вас, почтеннейший мой товарищ. Мы просидели вместе около двадцати месяцев, отыскивая лучшую разгадку великой задачи; мы свято храним в сердце память этого времени, поэтому мне кажется, что я не ошибаясь, вполне рассчитывал на Вас и твердо надеюсь, что при случае, Вы не откажете мне ни в добром совете, ни в помощи...” [18].

Уже у квітні 1861 р. С. П. Голіцин приступив до виконання своїх службових обов'язків. Про його перші враження від побаченого він написав В. В. Тарновському-старшому 8 квітня 1861 р. після поїздки до с. Безуглівка, де були сильні селянські заворушення: “Но батюшки вы мои, какой несчастный здесь народ! Как забит, как обижен, как нестроен! Сколько безземельных! А таких крепостников – помещиков, как ваши здешние, я нигде в такой массе не видел, перед ними А. Д. Желтухин просто красный!” [19]. А. Д. Желтухін був одним з найреакційніших членів Редакційної Комісії, у якій працювали разом С. П. Голіцин та В. В. Тарновський. Цей лист С. П. Голіцина яскраво ілюструє умови, у яких довелося працювати В. В. Тарновському-старшому в пореформену епоху.

Отже, з початком селянської реформи В. В. Тарновському, його другу Г. П. Галагану довелося працювати над проектом земської реформи, на жаль, в основу “Положення про губернські та повітові земські установи”, що було підписано 1 січня 1864 р. Олександром II, було покладено консервативну стратегію П. О. Валуєва. Але В. В. Тарновський, скористувавшись недоліками “Положення” та підтримкою С. П. Голіцина, починає розробляти документи, які регламентували діяльність земств Чернігівщини та втілювати їх у життя. Цей процес був дуже важким для В. В. Тарновського-старшого, до того ж він почав хворіти. Навіть під час виборів гласних (депутатів) у квітні 1864 р. він був змушений залишити офіційне доручення синові Василю Васильовичу:

“...уповноважую вас, як неотделенного от мене сына, участвовать вместо меня в выборах в гласные по Черниговской и Полтавской губерниям и пользоваться в земских учреждениях всеми правами, какие мне предоставлены законом” [20]. Сам В. В. Тарновський-старший у другій половині 1864 р. виїхав за кордон для лікування, але через П. Г. Редкіна він звідти підтримував зв'язок з М. О. Мілотіним. Так, в листі до В. В. Тарновського-старшого від 1 листопада 1864 р. П. Г. Редкін писав, що одразу після отримання листа В. В. Тарновського, він на другий день пішов до Мілотіна “поговорить о юго-западных губерниях” [21].

У 1865 р. після повернення в Україну В. В. Тарновський-старший продовжує активну земську діяльність. За результатами перших виборів серед чернігівських губернських гласних разом із В. В. Тарновським-старшим було чимало його родичів та однодумців: В. І. Туманський, М. І. Міклашевський, Г. П. Галаган, А. П. Тарновський, С. П. Якубович, П. Г. Кандиба, К. П. Тарновський, О. М. Туманський, К. Є. Троціна, В. Л. Ракович [22, 104], але результати виборів до Чернігівської губернської земської управи свідчили про ненависть кріпосників: за В. В. Тарновського-старшого проголосувало 43 гласних, проти – 30 [8, 589].

Саме в 1865 р. В. В. Тарновським було написано проекти, що мали важливе значення для організації роботи земських установ. Ним було написано Інструкцію Борзенської земської управи [22, 67-76], інструкцію про розподіл між членами управи земств [22, 96-97], постанову про порядок дій управи [22, 98-99], 17 квітня 1865 р. в Качанівці було написано правила для засідань повітового земського зібрання [22, 78]. Особливу увагу В. В. Тарновський-старший звертає на поліпшення умов життя простих українців: розробляє напрямки розвитку народної освіти та систему підготовки кадрів вчителів [22, 90], розробляє свої пропозиції щодо проекту влаштування медичного обслуговування в Чернігівській губернії [22, 114], доводить необхідність відкриття земських лікарських шкіл [22, 114]. 5 жовтня 1865 р на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання В. В. Тарновський-старший виступив із заявою про долю Ніжинського лицейу вищих наук князя Безбородка, над яким у зв'язку з браком коштів нависла за-

гроза закриття. В. В. Тарновський доводив необхідність збереження статусу вищого навчального закладу, міністерство народної освіти Росії запропонувало закрити ліцей та влаштувати з місцевої гімназії та ліцею вищих наук вище реальне училище [8, 145-146]. В. В. Тарновському вдалося відстояти Ніжинський ліцей, зупинити закриття одного зі знаменитих українських навчальних закладів.

В 1865 р. В. В. Тарновський-старший розробив програму земської партії [22, 102-102 зв.], яку можна вважати одним з перших проєктів української політичної партії ліберального напрямку, що повинна була сприяти економічному та соціальному розвитку українських земель, контролювати ситуацію в українських регіонах через установи місцевого самоврядування. На думку В. В. Тарновського-старшого «партия преимущественно должна составлятья из гласных козаков, купцов и самых образованных и благонамеренных товарищей» [22, 102]. В. В. Тарновський вважав, що головним завдання земської партії є «не делать никаких заявлений правительству о расширении земских прав, а стараться употребить данные права к наибольшей пользе для земства», обрати до земств треба «людей, глубоко раздумывающих и трудом своим дающих ему даровое вознаграждение» [там само]. Члени земської партії повинні були спрямувати усі земські справи на потреби суспільства та проти зловживань, рівномірно розподіляти повинності між усіма станами, «изучать край в природном отношении для того, чтобы должным образом способствовать для развития промышленности» [там само], а також підтримувати точку зору більшості членів партії.

Як бачимо, документи родинного архіву Тарновських свідчать про значний вклад В. В. Тарновського-старшого в підготовку та проведення земської реформи, його державний підхід до розвитку українських земель. Як знати, якби не раптова смерть В. В. Тарновського в грудні 1866 р. після одного з бурхливих засідань Чернігівської губернської земської управи, історична доля України могла вже в ХІХ ст. скластися по-іншому. Але головне те, що поглиблене вивчення родинних архівів та персональних фондів провідних українських архівосховищ – актуальне питання сучасної української історичної науки. Це дозволяє через історію

родини дослідити глибинні процеси життя українських губерній в XIX ст., розкрити невідомі сторінки нашої історії, значно доповнити та переосмислити історичне значення ліберального руху XIX ст.

Література

1. Лицей князя Безбородко. Издал граф Г. А. Кушелев-Безбородко – СПб., 1859. – 208 с.
2. Программа для подробного описания имения в хозяйственном отношении, составленная по поручению комиссии, высочайше учрежденной при императорском университете св. Владимира действительными членами В. В. Тарновским и С. М. Ходецким // Труды комиссии, высочайше учрежденной при университете св. Владимира – 1855. – Т. 3. – Отд. 3. – С. 1-22.
3. Резникова Е. Е. Крестьянский вопрос в России и проекты великой княгини Елены Павловны (1830-е годы – 1861 год) // Вестник московского университета. Серия 8. История. – 1999. – № 1. – С. 11-24.
4. Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии // Юридические записки. – 1842. – Т. 2. – С. 30-48.
5. Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии // Труды комиссии, высочайше учрежденной при университете св. Владимира. – 1853. – Т. 2. – С. 1-15.
6. Тарновский В. В. О вознаграждении владельца за землю, предоставляемую в пользование крестьянам // Сельское благоустройство. – 1858. – № 5. – Отд. 1. – С. 135-148.
7. Тарновский В. В. Об основаниях для определения ценности земель // Юридические записки. – 1859. – Т. 3. – С. 6-11.
8. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания. 1865-1882. – Одесса, 1884.
9. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ) – Ал. 504/29/19.
10. ЧІМ. Ал. 504/29/21.
11. ЧІМ. Ал. 504/42/40.
12. ЧІМ. Ал. 504/57/13.
13. ЧІМ. Ал. 504/108/1.
14. ЧІМ. Ал. 504/64/3.
15. ЧІМ. Ал. 504/22/45.
16. ЧІМ. Ал. 504/58/9.
17. ЧІМ. Ал. 504/58/19.
18. ЧІМ. Ал. 504/17/59/9.
19. ЧІМ. Ал. 504/59/10.
20. ЧІМ. Ал. 504/64/1.
21. ЧІМ. Ал. 504/29/33.
22. ЧІМ. Ал. 504/64.